

ادب عربی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱

10.22059/jalit.2021.311326.612289

Print ISSN: 2382-9850//Online ISSN: 2676-7627

<http://jalit.ut.ac.ir>

The Study and Investigation of the *Zubdat al-I'rab* Manuscript Written by AbdAllah-Ibn-Muhammad

Faezeh Safaieh

PhD Student of Arabic Language and Literature, University of Tehran

Abdohosein Fegghi

Associate Professor of Arabic Language and Literature, University of Tehran

Received: 2020, October, 9; Accepted: 2021, January, 24

Abstract

The manuscripts are the written heritages and possessions of our predecessors and their maintenance and retention is of great importance. The “Zobdat al-E’rab” manuscript, which is written by “AbdAllah-Ibn-Muhammad”, is a book including Morphological and syntactical topics, which in particular deals with the grammatical analysis and brief description of the “Ezhar al-Asrar Fi al-Nahv” that is written by “Muhammad-Ibn-PirAli-Ibn-Eskandar Berkavy”. Besides the technical, educational and scientific worthiness and importance, this book worths noting, correction and criticism since it is the first grammatical analysis of the “Ezhar al-Asrar” book. It should be emphasized that the “Ezhar Al-asrar” book is among the important and significant morphological scientific and educational books which is taught in most of the religious schools of Turkey. Four copies of the “Zobdat-al-E’rab” have been found in the libraries all over the world, which one of them preserves in the library of the Islamic Parliament of Iran. Other copies of this valuable book exist in big libraries in the world such as the French National library and library of the “King Faisal” university. Using a descriptive, analytical approach, this paper provides biographies of the authors of the “Ezhar al-Asrar” and the “Zobdat al-E’rab ” books and introduces the “Zobdat al-E’rab” manuscript completely. Also, the excellences, shortcomings and technical issues of the manuscript have been presented which are obtained during the collation, investigation, and correction. The exact writing dates for two copies of this manuscript are unknown to us. Also the writing dates of the two other copies are much later than the writing date of the original copy. As a result, determination of the first and the original copy seems to be difficult. One of the important results which is obtained and reported by this paper is the best way which can be used in order to correct this manuscript.

Keywords: *Zobdat al-E’rab* , *Ezhar al-Asrar*, AbdAllah-Ibn-Muhammad, Mohammad Berkavy, Educational Syntactical texts.

نقد و بررسی نسخه خطی زبدة الإعراب تألیف عبدالله بن محمد

فائزه صفائیه*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران

عبدالحسین فقهی

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران

(از ص ۱ تا ۲۰)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۵

علمی-پژوهشی

چکیده

نسخه‌های خطی، میراث مکتوب و برجای مانده گذشتگان است و ارزش و اهمیت حفظ این آثار بر کسی پوشیده نیست. نسخه خطی زبدة الإعراب تألیف عبدالله بن محمد، کتابی است حاوی مباحث صرفی و نحوی که به طور ویژه به اعراب و شرح مختصر کتاب إظهار الأسرار فی النحو نوشته محمد بن پیرعلی بن اسکندر برگوی می‌پردازد. این اثر، گذشته از ارزش فنی، آموزشی و علمی‌اش، از آن جهت که نخستین اعراب نگاشته شده بر کتاب إظهار الأسرار است شایسته توجه و تصحیح و نقد است. شایان ذکر است إظهار الأسرار از مهم‌ترین کتب علمی و آموزشی نحوی در مدارس دینی ترکیه به شمار می‌آید. از زبدة الإعراب چهار نسخه در کتابخانه‌های سراسر دنیا به دست آمده است که یکی از آنها در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. نسخه‌های دیگر این اثر، در کتابخانه‌های بزرگی چون کتابخانه ملی فرانسه و کتابخانه دانشگاه ملک فیصل عربستان موجود است. این مقاله با رویکردی توصیفی - تحلیلی، ضمن بیان شرح حالی از مؤلف إظهار الأسرار و مؤلف زبدة الإعراب، نسخه زبدة الإعراب را کامل و جامع معرفی می‌کند. سپس از محاسن، معایب و ویژگی‌های فنی آموزشی این نسخه که در جریان مقابله، تحقیق و تصحیح به دست آمده است، گزارشی ارائه خواهد داد. از آنجا که تاریخ کتابت دو نسخه از نسخه‌های موجود نامعلوم است و تاریخ کتابت دو نسخه دیگر نیز با زمان تألیف کتاب فاصله زیادی دارد، تشخیص نسخه نخست و اصل دشوار است؛ از همین رو، از مهم‌ترین نتایج این مقاله، دریافت بهترین روش تصحیح این نسخه خطی است.

واژه‌های کلیدی: زبدة الإعراب، إظهار الأسرار، عبدالله بن محمد، محمد برگوی، متون آموزشی نحوی.

۱. مقدمه

آنجا که سخن دربارهٔ صیانت از علم و اثبات تاریخچهٔ مباحث علمی به میان آید، تصحیح نسخه‌های خطی به‌عنوان میراث مکتوب هر زبان، ارزشی دوچندان می‌یابد. نسخه‌شناسان و محققان، شناسایی، تصحیح، تحقیق و معرفی کتاب‌های چاپ‌نشدهٔ خطی را وظیفهٔ خود دانسته و از دیرباز به احیاء آثار مکتوب پیشینیان پرداخته‌اند. این امر، طی قرون گذشته به تدریج به صورت فنی تخصصی درآمد و مراکز علمی و آموزشی از دستاوردهای این فن، بهره‌ها بردند. طبعاً این اقدام در انتقال علوم و فرهنگ اسلامی به نسل‌های متأخر، نقش ارزشمندی داشته است.

بی‌گمان اهتمام علمای اسلام به جمع و تدوین و عرضهٔ آثار پیشینان، ثمرهٔ معارف اصیل اسلام و تشیّع و تربیت متخصصان در این زمینه بوده است که ائمه هدی^(ع) با عبارات مختلف و بیان‌های گوناگون به این مهم توصیه فرموده‌اند؛ به‌عنوان نمونه امام صادق^(ع) به زراره فرمود: «احْفَظُوا بِكُتُبِكُمْ فَإِنَّكُمْ سَوْفَ تَحْتَاجُونَ إِلَيْهَا» (کلینی، ۱۳۶۳: ۵۲/۱).

نگارندگان مقاله حاضر که علاقه و دغدغهٔ حفظ و حراست از آثار خطی را دارند، معتقدند تصحیح نسخ خطی در حکم احیای یک انسان است؛ چراکه با احیای یک نسخهٔ خطی، آرا یک مؤلف زنده می‌شود و گویی که خود وی را احیا کرده‌ایم؛ و چه کاری بهتر از احیای یک انسان که ﴿وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا﴾ (۳۲:۶)؛ از این رو پس از بررسی نسخه‌های متعدد و جستجو در فهرست‌های مختلف، نسخهٔ زبدهٔ الإعراب تألیف عبدالله بن محمد، عالم ناشناختهٔ قرن دوازدهم هجری، را شایسته تحقیق و تصحیح یافته‌اند.

این نسخه، کتابی است حاوی مباحث صرفی و نحوی که واژگان و عبارات کتاب إظهار الأسرار فی النحو محمد بن پیرعلی بن اسکندر برکوی را اعراب می‌کند و در خلال اعراب به بعضی از نکته‌های صرفی و نحوی و موارد اختلافی اشاره دارد.

از میان شروح متعددی که بر کتاب إظهار الأسرار نگاشته شده، زبدهٔ الإعراب، شرحی است معرب و مزجی که عبدالله بن محمد آن را به رشتهٔ تحریر درآورده و تا کنون کسی آن را تصحیح نکرده است. همچنین به لحاظ تاریخی می‌توان ادعا کرد این کتاب، نخستین اعراب إظهار الأسرار است. با توجه به اهمیت کتاب إظهار الأسرار و کاربرد فراوان آن در مدارس ترکیه، به نظر می‌رسد اعراب واژگان آن برای درک بهتر کتاب ضروری است. در واقع می‌توان زبدهٔ الإعراب را کتابی آموزشی برای یادگیری کاربردی نحو دانست.

در این مقال، نخست به ارائهٔ شرح حالی از محمد برکوی، نویسندهٔ إظهار الأسرار می‌پردازیم و پس از بیان ویژگی‌های کتاب، به سراغ شرح حال عبدالله بن محمد و تألیف او، یعنی زبدهٔ الإعراب می‌رویم. در نهایت، این نسخه را با بررسی و تبیین روش کار مؤلف و بیان محاسن و معایب آن، از

لحاظ ارزش علمی و ادبی نقد و بررسی می‌کنیم. سپس ضمن بیان تعداد نسخه‌ها و کیفیت هر یک، به تطبیق و مقارنه نسخ و بیان بهترین شیوه برای تصحیح این نسخه می‌پردازیم.

۲. محمد برکوی

محمد بن پیرعلی بن اسکندر الرومی الحنفی، ملقب به زین‌الدین، محی‌الدین و تقی‌الدین و مشهور به برکوی در ۹۲۹ هـ.ق در شهر بالی‌کسرای ترکیه دیده به جهان گشود (کحاله، ۱۴۱۴: ۱۷۶/۳). وی که نامش را در منابع مختلف، برکاو، برکلی و بیرکلی هم ثبت کرده‌اند، در قاموس الأعلام عثمانی به محمد آفندی مشهور است (سامی، ۱۳۰۶: ۱۲۸۴/۲). پدرش از علما و معلمان و قاضیان شهر بالی‌کسری بود و زین‌الدین نیز از کودکی تحت تعلیم پدر قرار گرفت و پس از حفظ قرآن کریم، به شاگردی افرادی مانند شمس‌الدین کوچک آفندی و عبدالرحمن آفندی پرداخت (همان). پس از دریافت اجازه فقهی و شرعی از استادش، عبدالرحمن آفندی، به تدریس در مدارس دینی استانبول مشغول شد. از آنجا که در شهر برکی تدریس داشت، او را به همین مکان نسبت داده‌اند و از همین‌جا به «برکوی» مشهور شد (الزکلی، ۱۹۸۰: ۶۱/۶). از شاگردانش می‌توان مصلح‌الدین الأولامشی را نام برد که برخی از تألیفات برکوی، از جمله إظهار الأسرار را شرح کرده است (حاجی‌خلیفه، بی‌تا: ۱۱۷/۱).

دوره زندگی او با سلطان سلیم قانونی و سلطان سلیم دوم هم‌زمان بود و در این مدت، علاوه بر تدریس و تعلیم مسائل دینی و برگزاری جلسات وعظ و ارشاد، مسئولیت‌های نظامی و سیاسی نیز بر عهده داشت (سامی، ۱۳۰۶: ۱۲۸۵/۲). وی در عمر کوتاه ۵۲ ساله خویش، آثار متعددی تألیف کرد. در معجم التاريخ التراث الإسلامي، ۹۳ اثر برای وی ثبت شده است (قره‌بلوط، علی و احمد، بی‌تا: ۲۹۸۲/۴-۲۹۹۵) که از مهم‌ترین و مشهورترین آنها می‌توان به کتاب الطريقة المحمدية در وعظ و امتحان الأذکیاء و شرح لبّ اللباب فی علم الإعراب قاضی بیضاوی اشاره کرد. کتاب العوامل الجديدة یا العوامل برکوی با بیش از چهل‌بار تجدید چاپ (البرکوی، ۱۴۳۰: ۱۹) که معارضه‌ای است با کتاب العوامل المائة عبدالقاهر جرجانی، نیز از مهم‌ترین و مشهورترین آثار اوست و نام العواملین یا عوامل الجرجانی والبرکوی، در میان علما، نامی آشناست. إظهار الأسرار فی النحو و راحة الصالحین و رسالة فی أصول الحدیث نیز از دیگر آثار برکوی است که در منابع مختلف بدان اشاره شده است. از برکوی، آثار دیگری به‌صورت رساله و کتاب باقی مانده که بسیاری از آنها هنوز به‌صورت نسخه خطی است و تصحیح نشده است. وفات وی را در ۹۸۱ هـ.ق ثبت کرده‌اند (کحاله، ۱۴۱۴: ۱۷۶/۳ و الزکلی، ۱۹۸۰: ۶۱/۶).

۳. إظهار الأسرار في النحو

إظهار الأسرار في النحو از جمله آثار برکوی است که نسخه خطی آن علاوه بر کتابخانه‌های مختلف دنیا، از جمله کتابخانه ملک سعود و کتابخانه ملی توکیوی ژاپن، در کتابخانه آستان قدس رضوی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز موجود است. این کتاب را نخستین بار انور بن ابی بکر الشیخی الداغستانی تصحیح و تنقیح کرد و دار المنهاج عربستان سعودی در ۱۴۳۰ق (۲۰۰۹م) آن را به چاپ رساند. در ۱۴۳۴ق (۲۰۱۳م) نیز به دست یونس عبدالله محمد الدُّحی العبادي تصحیح شد و دار الکتب العلمیة آن را منتشر کرد. کتابخانه آستان قدس رضوی، هر دو نمونه محقق إظهار الأسرار را در مخزن خود دارد. به رغم وجود نسخه‌های خطی فراوان از این کتاب در دنیا، شیخی داغستانی در تصحیح خود، تنها بر پنج نسخه‌ای که از کتابخانه الأزهر و انتشارات داغستان به دست آورده، اعتماد کرده است (البرکوی، ۱۴۳۰: ۲۳).

نام این کتاب در نسخه‌های مختلف به صورت إظهار الأسرار فی النحو، إظهار الأسرار علی النحو و إظهار الأسرار الخفیة علی القواعد النحویة ضبط شده است. برکوی، خود در ابتدای امر،

پس از حمد خداوند و درود بر پیامبر و خاندانش، إظهار الأسرار را چنین معرفی می‌کند:

فَهذِهِ رِسَالَةٌ فِيمَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ كُلُّ مُعْرَبٍ أَشَدَّ الْإِحْتِياجِ، وَهُوَ ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ: الْعَامِلُ وَالْمَعْمُولُ وَالْعَمَلُ؛

أَيُّ الْإِعْرَابِ (همان: ۴۵)؛ این، رساله‌ای است درباره آنچه که هر اعراب‌کننده‌ای به آن تماماً و

قطعاً نیاز دارد و آن (نیاز) شامل سه چیز است: عامل، معمول و عمل، یعنی اعراب.

وی بحثش را در کتاب با این تقسیم آغاز می‌کند: در باب عامل، ابتدا کلمه و تقسیمات آن را می‌آورد و برای هر یک به اختصار توضیحات و ویژگی‌هایی را بیان می‌کند و سپس، با بیان تعریفی از عامل، به شرح و توضیح آن و تقسیماتش در هر یک از اقسام کلمه می‌پردازد؛ در باب دوم، تعریفی از معمول ارائه می‌دهد و با شرح شواهد، دیدگاه‌های نحوی خود را بیان می‌کند؛ باب سوم کتاب، به مبحث اعراب اختصاص یافته است. در این باب برکوی اعراب را بر حسب ذات و حقیقت، محل، نوع و صفت تقسیم می‌کند و هر یک را متناسب با ذوق علمی خود، توضیح می‌دهد.

کتاب إظهار الأسرار کتابی مختصر و مفید درباره مسائل نحوی است که با بیانی محکم و در عین حال به اختصار و ساده، گاه با دیدگاه‌های ابن مالک، صاحب الفیه و ابن هشام صاحب مغنی اللیب مقابله می‌کند (همان: ۸). بنا بر مشاهدات و بررسی‌های انجام‌شده، می‌توان گفت از منابع مهم نحوی در مدارس دینی ترکیه، همین کتاب إظهار الأسرار و شروح متعدد آن است و اصل کتاب و برخی از شروح معروف آن، از چاپ‌های پرفروش است. شاید همین امر را بتوان بهترین مشوق برای تصحیح و چاپ شروح موجود إظهار الأسرار دانست که یکی از آن‌ها زبده الإعراب است.

شروح إظهار الأسرار

بر إظهار الأسرار، شرح‌های متعددی نوشته شده است که معروف‌ترین آنها، نتایج الأفكار نوشته مصطفی بن حمزه و حل أسرار الأخیار علی إعراب إظهار الأسرار نوشته حسین بن احمد زینی‌زاده است که برخی از آنها تصحیح شده و به چاپ رسیده‌اند. داغستانی، مصحح إظهار الأسرار، نام این شروح را در پایان کتاب خود آورده است و بیش از ۲۴ شرح و حاشیه برای إظهار الأسرار برشمرده است (برکوی، ۱۴۳۰: ۱۴۳). وجود این تعداد از شرح بر یک کتاب، نشانه اهمیت آن در نظر علما و مخاطبان و نیز بیانگر عظمت علمی آن است.

آنچه نگارندگان این مقاله را به تصحیح و توجه به زبده الإعراب واداشته است، آن است که بر اساس گزارش داغستانی و نیز بررسی منابع متعدد، با وجود شروح بسیار برای إظهار الأسرار، تنها دو نفر به اعراب واژگان کتاب اهتمام ورزیده‌اند؛ یکی حسین بن أحمد معروف به زینی‌زاده (متوفی ۱۱۶۸ قمری) و دیگری عبدالله بن محمد بن ولی (متوفی ۱۱۲۳ق) (همان). کتاب اعراب زینی‌زاده، کتابی است مفصل در باب اعراب إظهار الأسرار. حسین بن احمد نام آن را حل أسرار الأخیار علی إعراب إظهار الأسرار گذاشته؛ اما این کتاب به مُعرب الإظهار یا مُعرب علی الإظهار نیز معروف است. در این میان زبده الإعراب عبدالله بن محمد، ناشناخته و ظاهراً از دیدگان اهل نظر و علم، مغفول مانده است. این در حالی است که با توجه به تقدم عبدالله بن محمد بر حسین بن احمد، به نظر می‌رسد زبده الإعراب زودتر از مُعرب الإظهار به رشته تحریر درآمده باشد. چنان‌که در یکی از منابع نیز تاریخ کتابت نسخه نخستِ مُعرب الإعراب زینی‌زاده را ۱۱۵۲ق ثبت کرده‌اند، حال آنکه نسخه ابتدایی زبده الإعراب را به سال ۱۱۲۲ق نسبت داده‌اند؛ از این‌رو، به جهت فضل سبق هم که باشد، پرداختن به زبده الإعراب ضروری می‌نماید.

علاوه بر مطالبی که گذشت، با نگاهی اجمالی به کتاب مُعرب الإظهار زینی‌زاده و مقایسه آن با زبده الإعراب، به خوبی درمی‌یابیم که زبده الإعراب کتابی آموزشی و نگاشته‌شده برای کسانی است که مبتدی و خواهان یادگیری کاربردی صرف و نحو هستند، در حالی که زینی‌زاده در کتاب خود گاه چنان مفصل توضیح داده که از اصل موضوع فاصله گرفته است؛ برای نمونه، عبدالله بن محمد در بیان نقش نحوی کلمه «رب» در (الحمد لله رب العالمین)، چند خطی به اختصار توضیح می‌دهد و تمام احتمالات مشهور اعرابی را با بیانی ساده مطرح می‌کند، ولی زینی‌زاده همین کلمه را در بیش از یک صفحه شرح می‌دهد و نهایتاً نیز مخاطب نخواهد دانست که بهترین وجه اعرابی در این کلمه کدام است. از این دست شرح‌های مفصل در کتاب زینی‌زاده بسیار است.

۴. عبدالله بن محمد

اکثر معاجم نام کامل او را عبدالله بن محمد بن ولی القُبُوجُقی یا الأیدینی ثبت کرده‌اند. در معجم المؤلفین نامش تحت عنوان فاضلی به نام عبدالله بن محمد بن ولی الأیدینی الحسنی نگاشته شده

است (کحالة، ۱۴۱۴: ۱۴۴/۶). متأسفانه اطلاعات دقیقی از این مؤلف در دست نیست و تنها برخی از منابع، به ذکر نام او، تاریخ وفات و ذکر برخی یا همه آثارش که از پنج عدد تجاوز نمی‌کنند، اکتفا کرده‌اند.

برای آنکه بتوانیم به شناخت جامعی از عبدالله بن محمد دست یابیم، نخست درباره نام «قیوجق» و اطمینان از اینکه این شهر کجاست نسخ و کتب را بررسی کردیم. در کتاب نهر الذهب فی تاریخ حلب، نام قیوجق به‌عنوان یکی از محله‌های شهر مرعش در کشور سوریه آمده (البالی، ۱۴۱۹: ۱۴۲/۱) و تنها کسی که با این نام در معجم المؤلفین ذکر شده است، عبدالرحمن القیوجقی است. در قاموس الأعلام نام قیوجق به‌عنوان یکی از ولایت‌های منطقه آیدین در کشور ترکیه معرفی شده است (سامی، ۱۳۱۴: ۳۸۰۴/۵).

با توجه به القابی مانند عثمانی، آیدینی، بزی‌زاده و ایوبی که در کتب معاجم برای عبدالله بن محمد ذکر شده و همچنین به تصریح خود نویسنده در یکی از آثارش به نام أزه‌ر الشروح که خود را ساکن در روستای قیوجق از بلاد آیدین معرفی می‌کند، می‌توان ادعا کرد که او یک مؤلف عثمانی‌الأصل است نه سوری.

در هیچ‌یک از معاجم، سال ولادت او ذکر نشده و تنها برخی سال وفات وی را ۱۱۲۳ قمری ذکر کرده‌اند. با توجه به آثاری که از وی باقی‌مانده، تنها می‌توان ادعا کرد که او پیش از ۱۱۲۳ قمری زنده بوده و لزوماً در آن سال از دنیا نرفته است؛ چراکه در یکی دیگر از آثار وی، تاریخ ۱۱۳۷ قمری برای تألیف درج شده است. معجم المؤلفین نیز تنها نوشته است: «کان حياً قبل ۱۱۲۳ هـ (۱۷۱۱م)» (کحالة، ۱۴۱۴: ۱۴۴/۶). اکنون با بررسی‌های انجام‌شده، درباره ولادت و وفات او، تنها می‌توان گفت که وی بخشی از عمر خود را در اواخر قرن یازدهم گذرانده و در نیمه اول قرن دوازده قمری از دنیا رفته است. مجموع آثاری که برای این نویسنده ثبت شده است، پنج کتاب است که همه آنها صرفی و نحوی است. از مهم‌ترین آثارش أزه‌ر الشروح در شرح و إعراب التصریف العزی (العزی فی التصریف) زنجانی است. به غیر از أزه‌ر الشروح و زبدة الإعراب، آثار دیگر این مؤلف عبارت است از: رسالة فی فعل التعجب در علم نحو، شرح الأمثلة در علم صرف و شرح البناء در علم صرف (قره‌بلوط، علی‌ارضا و احمد، بی‌تا: ۱۴۴۲/۲).

با تعاریفی که گذشت، عبدالله بن محمد را می‌توان نویسنده‌ای گمنام و یا دست کم کمترشناخته‌شده‌ای دانست که مانند بسیاری از مؤلفان غیر مشهور، هنوز ارزش وی و آثارش بر کسی معلوم نشده است. طبعاً ناشناس بودن مؤلف، دلیل بر ضعف نوشته‌ها و مؤلفات او نیست و بنا بر قاعده «انظر إلى ما قال ولا تنظر إلى من قال» باید بر گفته‌های وی نظر کرد.

۵. زبده الاعراب

به منظور دریافت نگاهی همه‌جانبه و دقیق به این نسخه، مطالب به صورت دسته‌بندی و عنوان‌گذاری شده در چند بخش ارائه می‌شود.

۵-۱. تاریخ تألیف و کتابت زبده الاعراب

معجم التاریخ التراث الاسلامی تألیف زبده الاعراب را ۱۱۲۱ق ضبط کرده است (همان). از میان نسخه‌های موجود، تنها یکی از نسخه‌ها (نسخه عنیزه) تاریخ دارد که تاریخ تألیف را ۱۱۲۲ق بیان کرده است. عبدالله بن محمد خود پایان تألیف زهر الشروح را ۱۱۲۳ق ثبت کرده و در مقدمه آن می‌نویسد: زمانی که در حال تألیف زبده الاعراب بودم، از من خواستند که شرحی نیز بر العزى بنویسم:

... قد سألتني قداء الطالبين خصوصاً من لا يسعني إلا موافقته وقت كتابتي زبده الاعراب على إظهار الأسرار شرحاً على العزى ... (عبدالله بن محمد، ۱۱۷۶ و ۱۱۵۰: گ ۱پ)؛ در هنگام تألیف زبده الاعراب، شاگردان پیش‌تاز [من]، به ویژه کسی که نمی‌توانستم درخواست او را رد کنم، از من خواستند که شرحی بر العزى بنویسم.

این جمله بیانگر تقدم زبده الاعراب بر زهر الشروح است که اگر تاریخ ۱۱۲۳ق را برای تألیف زهر الشروح تاریخ صحیحی بدانیم، اثبات تاریخ ۱۱۲۱ یا ۱۱۲۲ق برای تألیف زبده الاعراب چندان دور از ذهن نخواهد بود. نسخه عنیزه کتابت این نسخه را سال ۱۱۴۲ و نسخه فرانسه ۱۱۷۶ق درج کرده است.

۵-۲. انگیزه تألیف و نام‌گذاری کتاب

مؤلف در دیباچه کتاب پس از حمد و ثنای خداوند و درود بر پیامبر و خاندان و اصحابش، از انگیزه خود برای تألیف می‌گوید:

وَبَعْدُ، فَيَقُولُ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَصَمَهُمَا اللَّهُ عِصْمَةً وَاسِعَةً فِي الدَّارَيْنِ، قَدْ سَأَلَنِي خُلَاصُ الطَّالِبِينَ أَنْ أَكْتُبَ شَرْحاً وَجِيزَ اللَّفْظِ وَفِي الْمَعْنَى يَنْحَلُّ بِهِ عُقْدَاتُ وَعَوَامِضُ مُتَعَلِّقًا لِإِعْرَابِ إِظْهَارِ الْأَسْرَارِ لِلْعَلَامَةِ الْمُشْتَهَرِ بِمُحَمَّدِ الْبِرْكَوِيِّ أَسْكَنَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي أَعْلَى الْجَنَانِ وَكَمْ يَسْمَحُ قَلْبِي وَكَمْ يُصِغُ إِلَيَّ كَلَامِهِمْ فَمَضَى بَرَهَةً ثُمَّ أَلْحَوْا وَقُلْتُ لَهُمْ إِنْ رَزَقَنِي اللَّهُ تَعَالَى وَكَلِدًا ذَكَرًا يَصْلُحُ لِقِرَاءَةِ ذَلِكَ الْإِظْهَارِ فَأَنَا أَكْتُبُ مَا سَأَلْتُمُوهُ فَأَعْطَانِي اللَّهُ وَكَلِدًا ذَكَرًا وَبَلَغَ إِلَى سَبْعِ سِنِينَ وَانْتَقَلَ إِلَيَّ دَارِ الْآخِرَةِ وَكَمْ يَبِيقُ لَنَا أَثَرٌ وَخَلَفْتُ ثُمَّ سَأَلَنِي مَنْ لَا يَسْعُنِي إِلَّا مُوَافَقَتُهُ وَأَزْدَتْ هَذَا الشَّرْحَ ... (عبدالله بن محمد، بی‌تالف: گ ۱پ)؛ و اما بعد، [این] بنده ضعیف، عبدالله بن محمد - خداوند هردوی آنها را در هردو جهان همه‌جانبه محافظت نماید - [چنین] می‌گوید: شاگردان ویژه [من] از من خواستند که شرحی مختصر در لفظ و مفید در معنا بنویسم تا به واسطه آن، گره‌ها و پیچیدگی‌های کتاب اظهار الأسرار علامه برکوی - خداوند او را در بالاترین درجات بهشت جای دهد - گشوده و حل شود؛ [ولی] قلبم اجازه نداد و سخن آنان را به گوش جان نگرفتم. پس زمانی گذشت و آنان [برخواسته خود] پافشاری کردند، به آنان گفتم اگر خداوند پسری به من عطا کند که بتواند کتاب

اظهار را بخواند، من هم آنچه شما خواستید را می‌نویسم. پس خداوند پسری به من عنایت کرد و به هفت سالگی رسید و سپس از دنیا رفت و وارث و بازمانده‌ای برای ما نماند. سپس، یک نفر که نمی‌توانستم درخواست او را رد کنم، از من خواستار [این شرح] شد و من بر این شرح مصمم شدم ...

سپس درباره نام این کتاب چنین می‌نویسد:

... وَأَخَذْتُ مِنْ مُخْتَارَاتِ الْمُتَأَخَّرِينَ زُبْدَةَ الْإِعْرَابِ وَلِذَا سَمَّيْتُهٗ زُبْدَةَ الْإِعْرَابِ مُتَوَكَّلًا عَلَى اللَّهِ الْوُدُودِ (عبدالله بن محمد، بی‌تاب: گار)؛ ... و از گزیده علمای متأخر، خلاصه و عصارة اعراب را برگزیدم و به همین سبب، با توکل بر خداوند بسیار مهربان، این [این کتاب] را زبده اعراب نامیدم.

نام این نسخه در تمامی منابع و همه نسخه‌ها یکسان است و نام دیگری برای آن درج نشده است. همچنین مؤلف آن، یعنی عبدالله بن محمد، چنان‌که پیش‌تر گذشت، در *أزهر الشروح* نیز نام آن را می‌برد و این خود دلیل آن است که این کتاب از عبدالله بن محمد است و به نظر، شکی در نام و مؤلف آن نیست.

۳-۵. روش مؤلف در تألیف کتاب

تألیف کتاب و نگارش مباحث دقیق علمی، نیازمند روش و اصولی دقیق و نظام‌مند است. علما نیز از دیرباز به این مهم توجه داشته‌اند و معمولاً در مقدمه کتاب، شیوه کار خود را شرح می‌دهند. عبدالله بن محمد نیز در دیباچه کتاب خود به این مسئله اشاره و تأکید می‌کند که این کتاب را برای رفع پیچیدگی‌های اعرابی کتاب *إظهار الأسرار* برکوی نوشته است و شرحی است و جیز اللفظ و وفی المعنی. سپس تصریح می‌کند:

وَلَمْ أَكُنْ مَا أُعْتَرُ عَلَيْهِ إِلَّا مَا كَانَ نَادِرًا أَوْ شَائِعًا أَوْ ضَعِيفًا نَبَّهْتُ عَلَيْهِ وَلَمْ أَقْصِرْ بِحَيْثُ يَجِلُّ الْمَعْنَى وَلَمْ أُطَوِّلْ بِحَيْثُ يُوجِبُ الْمَلَالَةَ وَأَخَذْتُ مِنْ مُخْتَارَاتِ الْمُتَأَخَّرِينَ زُبْدَةَ الْإِعْرَابِ (عبدالله بن محمد، بی‌تاب: گاپ و ۲)؛ من [در این کتاب] آنچه خود بر آن آگاهم را انباشته نکرده‌ام، مگر آن مواردی که کمیاب یا شایع یا ضعیف بوده است که در این صورت [خواننده را] متوجه آن کرده‌ام؛ نه آن قدر [سخن را] کوتاه کرده‌ام که معنی، مختل شود و نه آن قدر طولانی گفته‌ام که ملالت و خستگی آورد و از گزیده علمای متأخر، خلاصه و عصارة اعراب را برگزیدم.

علاوه بر توضیحی که مؤلف در مقدمه خود آورده است، می‌توان اصول کار او را به شرح زیر

بیان کرد:

۱. عبدالله بن محمد در اعراب واژگان روش شرح و اعراب مزجی را برگزیده است؛ به این معنی که واژه یا عبارات کوتاهی از متن اصلی را آورده و سپس بلافاصله اعراب آن را بیان کرده است؛ به عبارت دیگر، اعراب متصل به اسلوب است؛ گویا دو عبارت، یعنی عبارت متن اصلی و عبارت شارح، از یک نفر صادر شده‌اند.

۲. اساس کار مؤلف در این کتاب، بیان اعراب و نقش نحوی واژگان بوده است و به ندرت و تنها در چند مورد انگشت شمار دیده می شود که واژه ای را از حیث ساختار صرفی بررسی کند.

۳. مؤلف، نکته های علمی و مباحث خاص را که در تألیفات بزرگان پیشین مطرح بوده یا در حوه موارد اختلافی قرار می گیرد، با زبانی کوتاه و مفهوم تبیین و ضمن بیان وجوه مختلف اعرابی، گاه، نظر خود را هم مطرح می کند. او کوشیده است که با بیان فرضیه و جواب، خواننده را در متن دخیل کند و برای این کار از عباراتی چون «فإن قلت... قلنا...» استفاده کرده است:

... فإن قلت «لا» في «لا يكون» مانعة عن التعلُّق، لأن لها صدرَ الكلام، لأنَّها لِلنَّفْيِ؛ قلتُ «لا» مُنْعِرَةً عَنِ مَنَصَبِ الصِّدَارَةِ مِنْ بَيْنِ أَخْوَاتِهَا حَتَّى تَفْعَلَ بَيْنَ الْعَامِلِ وَالْمَعْمُولِ... (همان: گ ۶۰ر)؛ پس اگر بگوییم که «لا» در عبارت «لا يكون» از آن جهت که صدارت طلب است و دارای معنای نفی، مانع آن است که متعلّق واقع شود؛ خواهیم گفت که «لا» در میان حروف مشابهش، [متفاوت است و] صدارت طلب نیست تا بتواند میان عامل و معمول واقع شود.

۴. مؤلف از بیان مسائل تکراری پرهیز می کند و اگر جایی مطلبی را شرح دهد، دیگر بار به ذکر عبارت «فقد مرّ من غير مرّة» یا «تَدَكَّرَ ما ذُكِرَ آنفًا» و نظیر آن بسنده می کند. نیز از بیان مسائلی که باعث اطاله کلام می شود و چندان ضروری نیست پرهیز می کند و مخاطب را با عبارت «فَمَنْ أَرَادَ فَلْيَرْجِعْ إِلَيْهِ» به تحقیق و مراجعه به مصادر تشویق می کند:

ولهذا الْمَقَامِ تَوْجِيهٌ آخَرٌ مَشْهُورٌ بَيْنَ الطُّلَابِ وَلِذَا أَعْرَضْنَا وَمَنْ أَرَادَ فَلْيَطْلُبْ مِنْ مَحَلِّهِ» (همان: گ ۳ر)؛ و برای این مسئله توجیه دیگری میان طلاب مشهور است، از همین رو از آن صرف نظر کردیم و هرکه خواستار است، آن را از جایگاه خود، بخواند.

۵. برجسته سازی نکات مهم برای مخاطب بدون آنکه توضیح اضافه ای بیان شود و تنها با ذکر عباراتی چون «فَتَأَمَّلْ» و «فلا تَغْفُلْ»، از دیگر اصول کار مؤلف به شمار می آید؛

وَحِينَئِذٍ يَكُونُ الْعَطْفُ عَطْفَ شَيْئَيْنِ بِحَرْفٍ وَاحِدٍ عَلَى مَعْمُولِي عَامِلَيْنِ مُخْتَلِفَيْنِ عَلَى رَأْيِ الْفَرَاءِ، فَتَأَمَّلْ (همان: گ ۵۹ر)؛ و در این هنگام، بنا بر نظر فراء، [مقوله] عطف، از گونه عطف دو چیز با یک حرف به معمول های دو عامل مختلف خواهد بود؛ پس [در این امر] درنگ کن.

۶. پژوهشگران حوزه نسخه خطی بر این مطلب واقف اند که ناسخ یا مؤلف گاهی از مخفف کلمات استفاده می کند؛ «مثلاً مط مخفف مطلقاً و ح مخفف حینتند» (خلیفه شوشتری و خرمی، ۱۳۹۶: ۴۲). عبدالله بن محمد نیز در زیادة الإعراب، از عبارات و اصطلاحات اختصاری رایج و متداول میان نویسندگان و مؤلفان هم عصر و پیشین خود استفاده کرده است؛ البته شاید این کار، کار ناسخ و کاتب باشد، ولی از آنجا که در تمام نسخه ها به یک شکل ضبط و ثبت شده است، به نظر می رسد مؤلف در آن دخیل باشد. از آن جمله است:

فح: فحینتند

ع:م: علیه السلام

ح: حینتند

الخ: إلى آخر الكلام یا إلى آخره

المص: المصنف یعنی برکوی

۷. مؤلف در مسائل اختلافی میان مکتب بصره و کوفه، تنها به بیان نظر هر دو مذهب می پردازد

و بدون تعصب، جانب‌داری و رجحان یکی بر دیگری، تصمیم‌نهایی را به خواننده واگذار می‌کند؛ از این نمونه است:

نَحْوُ هِنْدٍ مُبْتَدَأُ ضَرَبَتْ مَاضٍ مَعْلُومٌ فَاعِلُهُ فِيهِ رَاجِعٌ إِلَى «هِنْدٍ» وَالْجُمْلَةُ خَيْرٌ لَهَا عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ وَالْكُوفِيِّينَ يَقُولُونَ هِنْدٌ فَاعِلُهُ قَدَمَتْ عَلَيْهِ (همان: گ ۷۱ پ)؛ مانند هِنْدٌ مَبْتَدَأَتْ ضَرَبَتْ فَعْلٍ مَاضِيٍّ مَعْلُومٍ اسْتِ كِه فَاعِلُش دَر آن بِه وَاءِ «هِنْدٍ» بَازمِي گَرَدَد و اِين جَمَلَه اَز نَظَر مَكْتَب بَصْرَه، خَبَر آن اسْت. مَكْتَب كُوفِه مِي گُويَد: هِنْد فَاعِل فَعْلٍ ضَرَبَتْ اسْت كِه بَر آن مَقْدَم شُدِه اسْت.

البته در دو جا قید می‌کند که مباحث نحوی این رساله و کتاب مبتنی بر نظریات مکتب بصره است که به نظر می‌رسد مراد از واژه «الکتاب» و «الرسالة» متن اصلی، یعنی إظهار الأسرار باشد؛ از آن نمونه است:

فَحَيْثُ لَا بُدَّ مِنْ إِعَادَةِ الْجَارِّ عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ وَالرَّسَالَةَ عَلَى مَذَهَبِهِمْ وَعِنْدَ الْكُوفِيِّينَ يَجُوزُ بِلا إِعَادَةِ (همان: گ ۹۴ ر)؛ پس در این هنگام، بنا بر نظر بصریان، چاره ای جز بازگرداندن حرف جر نیست که این کتاب نیز بر اساس دیدگاه‌های آنها نگاشته شده است. در نظر کوفیان [این مسئله] بدون بازگرداندن [جَار] مجاز است.

۸. مؤلف در استشهاد به شواهد قرآنی و شعری اصرار زیادی ندارد. به نظر می‌رسد علت این امر، هم از لحاظ رعایت اختصار و هم رعایت سادگی کتاب برای مبتدیان باشد. اما به‌طور کلی می‌توان روش مؤلف را در آوردن شواهد، در دو بخش مطرح کرد:

أ. در شواهد قرآنی به ذکر بخش کوتاهی از آیه که مد نظر است، اکتفا کرده است و کل آیه یا تفسیر آن یا موضوعات مرتبط با آن را مطرح نمی‌کند؛ اما گاه بنا به آنچه که برکوی در کتاب خود مطرح کرده است، عبدالله بن محمد نیز به آیات پیشین یا پسین اشاره دارد؛ مانند «عَسَى وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى» (۸۰: ۱-۲) در بحث آن مخفف.

ب. در شواهد شعری، نامی از شاعر و بحر عروضی یا بیت اول قصیده نمی‌برد. در کل نسخه، تنها دو مورد شاهد شعری آورده است که بیت مد نظر را تقریباً به‌صورت کامل بیان می‌کند. این شواهد سوای شواهدی هستند که برکوی در متن اصلی إظهار به آنها اشاره می‌کند.

۴-۵. مصادر و مراجع مورد اهتمام عبدالله بن محمد

در خلال نسخه، نام علما و بزرگان نحوی به چشم می‌خورد که از همین می‌توان دریافت که عبدالله بن محمد ضمن احاطه به مباحث برای تألیف کتابش، به کتب این بزرگان مراجعه داشته است؛ البته مؤلف، تنها در یک مورد (الأطول في البيان، نوشته الفاضل العصام)، نام کتاب را ذکر می‌کند و در بقیه موارد فقط نام افراد را می‌برد. سیبویه، خلیل، کسائی، أخفش، سیرافی و فراء، از جمله بزرگانی هستند که نامشان در این نسخه به چشم می‌خورد و چنان‌که مشاهده می‌شود، این علما هم از مکتب کوفه و هم از مکتب بصره هستند.

۶. محاسن و معایب زبده الإعراب

کتاب زبده الإعراب، محاسن و معایبی دارد که نگارنده با مطالعه و بررسی دقیق نسخه خطی این کتاب، به آنها دست یافته و بدین صورت دسته‌بندی کرده است:

۶-۱. محاسن کتاب

۱. اختصار و ایجاز در این کتاب از بزرگ‌ترین محاسن آن است. إظهار الأسرار به‌عنوان کتابی نحوی برای مبتدیان علاقه‌مند به مباحث نحوی نوشته شده است که طبعاً مخاطبان آن هنوز از دانش زیادی برخوردار نیستند. قطعاً وجود یک شرح ساده و إعراب ساده که راه را روشن کند و اجازه دهد که خواننده با زبانی ساده از مسائل ابتدایی و اولیه آگاهی یابد، از ضروریات است. بیان مختصر و ساده مؤلف در این کتاب، بدون آنکه مخاطب، درگیر پیچیدگی‌ها و اختلاف نظرهای نحوی بسیار شود، این کتاب را از دیگر کتب مشابه ممتاز کرده است؛

۲. به‌جهت اختصار و سادگی کلام مؤلف، و نیز از آن‌رو که مؤلف بهترین اعراب را برای هر واژه برگزیده است، خواننده می‌تواند به‌سادگی با روشی هدفمند، اعراب را بفهمد و خود تمرین کند که این مسئله با آموزشی‌بودن آن همخوانی دارد و همان‌طور که پیش‌تر گذشت، این کتاب می‌تواند منبعی برای آموزش نحو کاربردی باشد؛

۳. عبدالله بن محمد در زبده الإعراب از اعراب هیچ کلمه‌ای فروگذار نکرده و تمامی واژگان را اعراب کرده است. همین توجه مؤلف و دقت نظر وی از محاسن کتاب است؛

۴. با توجه به‌عنوان کتاب، تمرکز مؤلف بر اعراب و بیان نقش نحوی واژگان، بدون آنکه درگیر مباحث صرفی، بلاغی، تفسیری و مانند اینها شود، از دیگر امتیازات آن است؛

۵. در خلال متن عباراتی مانند «سمعت من أستاذي» و یا تصریح به نقل قول از استادان بزرگ نحوی دیده می‌شود که طبعاً وجود این عبارات، قوت متن کتاب و اطمینان و اعتماد به آن را افزایش می‌دهد. این مطلب همچنین بیانگر امانت‌داری مؤلف در نقل آرای بزرگان است. این سبک ارجاع به گذشتگان حتی بدون ذکر نام صاحب‌نظران در آثار ابن‌یعیش و عزالدین کاشی نیز دیده می‌شود که نویسندگان «از عبارات مبهمی چون قیل، بعضهم و بعض الأفاضل استفاده می‌کنند؛ اما در مواردی به اسم اشخاص نیز اشاره می‌کنند» (طالب پور و فؤادیان، ۱۳۹۹: ۸).

۶-۲. معایب کتاب

در کنار محاسن زبده الإعراب نباید از بعضی خطاها و معایب آن نیز چشم‌پوشی کرد؛ معایبی که به چشم نویسندگان این مقاله آمده است، می‌توان در دو بخش مطرح کرد: بخش نخست، معایبی است که مرتبط با روش کار مؤلف در تألیف کتاب بوده و در چهار مورد زیر خلاصه می‌شود:

۱. شواهد شعری و قرآنی در این نسخه بسیار کم است. مؤلف حتی از امثال نیز استفاده نکرده است و گاهی تنها برای شاهد، به آوردن عباراتی بسیار ساده از کلام متداول عرب، چون «هذا من قبیل

هذا حلو حامض)) یا «أكلت من ثمرة من تفاحة» اکتفا می‌کند. همچنین شاهی از احادیث و روایات در این نسخه نیافتیم. شاید بتوان دلیل عمده آن را اصرار مؤلف بر اختصار و سادگی کلام کتاب دانست؛ اما نباید فراموش کرد که استناد به کلام عرب در شعر یا آیات و روایات، غنای کتاب را افزایش می‌دهد؛

۲. چنان‌که گذشت، عبدالله بن محمد در بیان دیدگاه‌های بزرگان و ذکر اسامی آنان، امانت را رعایت کرده است؛ اما غالباً نام مصدر و کتاب مورد نظر را نگفته است؛ مثلاً می‌گوید «علی مذهب سیبویه» یا «عند الأخفش» یا «علی رأي الفراء» ولی نام کتاب و مصدر اصلی را ذکر نمی‌کند. طبعاً این مسئله امکان مراجعه به منبع اصلی را از بین می‌برد؛

۳. در شواهد قرآنی، آنجا که آیه‌ای را بر اساس قرائتی متفاوت از قرائت مشهور ترکیب کرده است، به نام قاری و قرائت اشاره نمی‌کند و مخاطب نمی‌داند این نحوه قرائت آیات از کیست؛

۴. تأویل و تفسیر به عین عبارت یا عبارتی که وضوح کمتری از عبارت مفسر دارد، از معایی است که گاه در زبده الإعراب به چشم می‌خورد؛

وَيُقَالُ الْوَاوُ عَاطِفَةٌ ضَرْبٍ مَاضٍ زَيْدٌ فَاعِلُهُ وَالْجُمْلَةُ بِاعْتِبَارِ اللَّفْظِ مَرْفُوعَةٌ الْمَسْحَلُ نَائِبُ الْفَاعِلِ لِـ«يُقَالُ» وَالْجُمْلَةُ مَعْطُوفَةٌ عَلَى مَا قَبْلَهَا مِنْ حَيْثُ الْمَعْنَى وَالتَّقْدِيرُ يُقَالُ هَكَذَا أَوْ يُقَالُ ضَرْبٌ زَيْدٌ» (عبدالله بن محمد، بی تا الف: گ ۶۹ر)؛ و يقال واو عاطفه است، ضرب فعل ماضی، زید فاعل این فعل و جمله به اعتبار لفظ، نائب فاعل فعل يقال و محلاً مرفوع است. این جمله از لحاظ معنایی معطوف به جمله ماقبل خویش است و تقدیر آن این است که يقال هکذا یا يقال ضرب زید.

شرح و تقدیری که مؤلف در اینجا برای عبارت «یقال ضرب زید» آورده است، حشو است. مراد از بیان تقدیر یک جمله، بیان توضیحی اضافه و نشان دادن معنایی است که در متن اصلی نیامده است، حال آنکه اینجا مؤلف جمله یقال ضرب زید را به «یقال هکذا» و «یقال ضرب زید» تأویل و تفسیر کرده است که در واقع خود عبارت است و از این رو باید آن را حشو و زائد دانست. بخش دوم، معایی است که به محتوای کتاب و گفته‌های نویسندگان مربوط می‌شود و ناشی از

استنباط خطای نویسندگان است که با ذکر نمونه‌ای آن را شرح می‌دهیم:

... الْأَزْمِنَةُ ... و«الْأَزْمِنَةُ» مُضَافٌ إِلَيْهِ لِأَحَدٍ، الثَّلَاثَةُ صِنْفَةُ الْأَزْمِنَةِ؛ فَإِنَّ قُلْتَ الْأَزْمِنَةُ جَمْعُ زَمَانٍ مُؤَنَّثٌ لَفْظًا وَمَعْنَى بِتَأْوِيلِ الْجَمَاعَةِ فَكَيْفَ يَصِحُّ أَنْ يَكُونَ الثَّلَاثَةُ صِنْفًا لِلْأَزْمِنَةِ وَالثَّلَاثَةُ مُذَكَّرٌ؛ قُلْتَ الثَّلَاثَةُ عَدَدٌ وَالْأَزْمِنَةُ مَعْدُودٌ وَالْعَدَدُ يَتَّبِعُ مُفْرَدًا مَعْدُودَهُ وَهُوَ الزَّمَانُ وَهُوَ مُذَكَّرٌ (همان: گ ۵ر)؛
الازمنة مضاف‌إلیه واژه أحد است، الثلاثة صفت الازمنة است. اگر بگویی که واژه ازمنة جمع زمان و لفظاً مؤنث و در معنی نیز با تأویل واژه الجماعة، مؤنث به شمار می‌آید، پس چگونه واژه الثلاثة که مذکر است، صفت ازمنة بشود؛ خواهیم گفت که الثلاثة عدد است و الازمنة معدود است و عدد از مفرد معدود خویش تبعیت می‌کند یعنی زمان که این واژه مذکر است.

واژه «الثلاثة» قطعاً مؤنث است و تالی تأنیث در آن مشهود است. همه نسخ زبده الإعراب و حتی نسخه خطی اظهار الأسرار نیز آن را به همین شکل ضبط کرده‌اند. از لحاظ نحوی نیز الثلاثة در این جمله نعت است و نعت، هر چند عدد باشد، در جنسیت، تابع منوعات است. تنها احتمالی که وجود دارد آن است که نسخه اظهار الأسرار که در دسترس عبدالله بن محمد بوده است، این واژه را به شکل «ثلاث» ضبط کرده باشد و از این رو، مؤلف در صدد توجیه آن برآمده است و ناسخان نسخه با توجه به وضوح مسئله تبعیت نعت از منوعات، واژه الثلاثة را به شکل صحیح آورده‌اند، ولی به توجیه مؤلف دقت نکرده‌اند. در غیر این صورت، باید گفت که ظاهراً این لغزش مؤلف است و چون عدد اصلی در جایگاه صفت قرار گرفته است، دچار خطا شده و حتی با وجود مؤنث بودن عدد، آن را مذکر و تابع مفرد معدودش انگاشته است، سپس این قضیه را چنان که گذشت، توجیه کرده است.

قابل ذکر است که با توجه به موضوع مقاله که بررسی نسخه خطی است، خود نسخه‌های موجود از زبده الإعراب نیز محاسن و معایب و ویژگی‌هایی دارند که در دو بخش بعدی به تفصیل به آن می‌پردازیم.

۷. نسخه‌های خطی و کتابخانه‌های مرجع

از زبده الإعراب، چهار نسخه بیشتر یافت نشد که یکی در ایران در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است و سه نسخه دیگر خارج از ایران است. یکی از نسخه‌های خارج، در کتابخانه مرکز پژوهش‌ها و مطالعات اسلامی ملک فیصل یافت شد، دیگری در کتابخانه ملی عنیزه و نسخه آخر، در کتابخانه ملی فرانسه بود که هر چهار نسخه با هم از لحاظ نوشتاری و ظاهری تفاوت دارند. پرواضح است که کتابخانه‌هایی که این نسخ را نگهداری می‌کنند، از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین کتابخانه‌های دنیا هستند. در ادامه شرح مختصری از هر یک از این کتابخانه‌ها و اطلاعات دقیق مربوط به نسخه هر کتابخانه ذکر می‌شود.

۱. مرکز پژوهش‌ها و مطالعات اسلامی ملک فیصل با نام عربی «مرکز الملک فیصل للبحوث والدراسات الإسلامية» واقع در ریاض، پایتخت عربستان سعودی، در ۱۴۰۳ق تأسیس شد. کتابخانه این مرکز در همان سال‌های نخست تأسیس، راه‌اندازی شد. مشارکت این مرکز در بازسازی مرقده بخاری، در سمرقند، باعث شد که به گنجینه ارزشمندی از نسخ خطی دست یابد. نسخه در دست ما، ممه‌ور به مهر این مرکز از درگاه «شبكة الآلوکوة» که یک تالار گفتگوی تخصصی عربی‌زبان است، دریافت شده است.

نسخه ملک فیصل، ۲۰۶ صفحه است که غالب صفحات نوزده سطر نوشته شده، ولی در میان صفحات، ۲۰، ۲۱ و حتی ۲۳ و ۲۵ سطر نیز دیده می‌شود. همچنین انتهای این نسخه، پس از پایان مطلب مؤلف نسخه که در هر چهار نسخه مشترک است، ۳۷ صفحه تّمه دارد که به نظر

می‌رسد خود، کتابی جداگانه است. در پایان نسخه، تنها عبارت «ابتدایة شهر رمضان» (ابتدای ماه رمضان) ذکر شده؛ اما سال کتابت و نام کاتب نامعلوم است. این نسخه افتادگی دارد و بر صفحات آن آثار آبریختگی مشاهده می‌شود. پر از خطاهای املائی و نگارشی است و بسیاری از کلمات آن ناخوانا و نامفهوم است. روی واژگان متن اصلی خط کشیده شده است. تفاوت سطور در صفحات، بدخطی، بی‌دقتی‌های نگارشی، صفحات آب‌خورده، کلمات افتاده در اثر صحافی و غیر آن، کیفیت کاغذی که در تصویر مشاهده می‌شود و پارگی برخی از صفحات، همه و همه این ظن را در ما تقویت می‌کند که این نسخه از قدمت بیشتری برخوردار است.

۲. کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۵ دی ۱۳۷۵ با عنوان «کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی» تحت نظارت هیئت امنای با ترکیب اعضای انتخابی و انتصابی با ریاست عالیة رئیس مجلس روند توسعه و تکامل خود را استمرار بخشید. شمار نسخه‌های خطی در گنج‌خانه کتابخانه مجلس بالغ بر ۲۸ هزار مجلد (نزدیک به ۶۱ هزار رساله) می‌شود. بسیاری از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مجلس، تاکنون در فهرست‌های متعدد مانند فهرست دنا و فهرست فنخا، به ثبت رسیده است و از این طریق قابل دسترسی است؛ اما نام نسخه زبده الإعراب یا شرح إظهار الأسرار و نام مؤلف آن، یعنی عبدالله بن محمد، که از مجموعه اهدایی محمدعلی کریم‌زاده^۱ به مجلس است، در هیچ‌یک از فهرست‌های مذکور به چشم نمی‌خورد.

نسخه مورد نظر ما، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۱۰۶۸۷ در قفسه ۳۰۳ ثبت و ضبط شده است. این نسخه با استناد بر آنچه در صفحه توضیحات کتابخانه مجلس آمده، ۲۶۶ صفحه نوزده سطری است که قطع صفحات ۱۳ در ۲۱ است و با خط نسخ تحریری نوشته شده است. غالب صفحات به همین شکل و نوزده سطری‌اند؛ اما در صفحات پایانی نسخه، یک صفحه چهارده سطری آمده و تقریباً از همین صفحه تا پایان نسخه خط کاتب متفاوت می‌شود. تاریخ احتمالی کتابت این نسخه، قرن دوازدهم هجری ثبت شده و کاتب آن نامعلوم است. صفحات مجدول به سنگرف است و صفحه آغاز سرلوح ساده به زر و سنگرف است. خط نسخه، عمدتاً خوانا و قابل فهم و در برخی از صفحات، حاشیه‌نویسی شده است. نسخه با جوهر سیاه نوشته شده و از جوهر قرمز رنگ در صفحات نخست تا ۲۵ برای نوشتن واژگان متن اصلی إظهار الأسرار و از صفحه ۲۵ تا پایان نسخه برای خط‌کشیدن روی کلمات متن اصلی إظهار الأسرار استفاده شده است. چند مورد آب‌خوردگی و پخش جوهر دارد.

۳. کتابخانه ملی شهر عنيزة در استان قصیم عربستان، با نام عربی «مکتبة عنيزة الوطنية» که در ۱۳۰۸ق تأسیس شده است، محل نگهداری نسخه‌های خطی است. از این کتابخانه، لینکی به‌طور مستقیم در دسترس نیست؛ اما در سایت جامع المخطوطات که یکی از سایت‌های پرکاربرد عربی‌زبان در زمینه نسخ خطی است، می‌توان نسخه زبده الإعرابی را که در کتابخانه ملی عنيزة نگهداری می‌شود، پیدا کرد. در صفحه ابتدایی این نسخه، مهر معتبر «وقف لله تعالی، مکتبة عنيزة

الوطنية» به خوبی و به وضوح قابل مشاهده است. با بررسی های انجام شده، می توان گفت این کتابخانه نزدیک یا شاید در خود مسجد قدیمی شهر عنيزة واقع شده است و از این جهت در نام گذاری این نسخه، ترکیب «جامع عنيزة» هم به چشم می خورد.

نسخه عنيزة در ۱۹۱ صفحه ۲۱ سطر به رشته تحریر درآمده که سه صفحه پایانی آن یک توضیح چهارخطی به زبان عربی و یک شرح دو صفحه ای به زبان عثمانی قدیم دارد. این نسخه نیز خوش خط و خواناست. برخلاف دیگر نسخه ها که تصویربرداری پس از صحافی انجام شده و تصویر صفحات، دو صفحه ای است، این نسخه به شکل تک برگ تصویربرداری شده است و صحافی ندارد. از جوهر سیاه برای نوشتن مطالب و از جوهر قرمز برای تفکیک میان مطالب، گاه حرکت گذاری و تشکیل کلمات و گاه برای خط کشیدن بالای کلمات متن اصلی استفاده شده است. کاتب این نسخه، حاشیه هایی از خود و دیگران به آن افزوده است؛ مثلاً در صفحه ۶ نسخه، ابتدای صفحه از قواعد الإعراب و در حاشیه صفحه از شروع شافیه، مطالبی را در توضیح مطالب اصلی کتاب نگاشته است.

ناسخ، در ابتدا تاریخ تألیف زبدة الإعراب را ظهرگاه روز جمعه اواسط ماه ربیع الأول ۱۱۲۲ گزارش کرده است؛ اما در خط بعد ادعا کرده که مؤلف، تألیف خود را در اوایل ماه محرم الحرام آغاز کرده و در اوایل ماه جمادی الأولى ۱۱۲۲ق به پایان رسانده است. سپس نام خود و تاریخ کتابت نسخه را بدین گونه می آورد:

تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ مِنْ يَدِ عَبْدِ الْفَقِيرِ الْمُسْتَقَرِّ إِلَى رَحْمَةِ رَبِّهِ الْعَقُورِ دَاوُدَ بْنِ پِيرَعَلَى بْنِ وَكَيْهِ بْنِ عَادِلِ بْنِ حَانَ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَأَسْتَاذَيْهِ وَأَحْسَنَ إِلَيْهِمَا وَإِلَيْهِ وَلِمَنْ قَرَأَ مَا دَامَ بَاقِيًا فِي الدُّنْيَا وَلِمَنْ دَعَانَا بِالْمَسْغِفَةِ حِينَ الْقِرَاءَةِ وَالرُّؤْيَةِ فِي شَهْرِ بَرْكِي فِي مَدْرَسَةِ يُوسُفَ أَفْنَدِي فِي يَوْمِ إِحْدَى وَعِشْرِينَ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ فِي وَقْتِ الزُّوَالِ مِنْ شَهْرِ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ تِسْعٍ وَأَرْبَعِينَ وَمِائَةً وَأَلْفٍ (عبدالله بن محمد، ۱۱۴۹: گ ۹۴ پ)؛ به یاری خداوند متعال بخشنده، به دست بنده ای که فقیر و محتاج رحمت پروردگار آمرزنده خویش است، داود بن پیرعلی بن ولی بن عادل خان - خداوند او و پدر و مادرش و استادانش را بیامزد و آنها، خود او، هرکس که [این کتاب را] خواند، تا زمانی که در دنیا باقی است، و هرکه را که در هنگام خواندن و مشاهده کتاب برای ما طلب آمرزش کرد، مورد احسان و لطف قرار دهد - این کتاب در شهر برکی در مدرسه یوسف افندی، ظهرگاه روز جمعه بیست و یکم ذی القعدة سال ۱۱۴۹ قمری پایان یافت.

این نوشته نشان می دهد که کتابت این نسخه در ۱۱۴۹ق بوده است که اگر ۱۱۲۲، سال واقعی تألیف کتاب باشد، ۲۷ سال میان تألیف و کتابت این نسخه فاصله است. همچنین استفاده از عبارت «شهر برکی» به جای کلمه «مدینه» از جمله لغزش های ناسخ عثمانی زبان است که اعتماد به آن را کاهش می دهد.

۴. کتابخانه ملی فرانسه که در واقع به دست پادشاهان فرانسوی در سال های ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۰ میلادی بنا نهاده شد، اولین کتابخانه سلطنتی فرانسه در ساختمان لوور بود که تا ۱۶۲۲م، کل

مجموعه چاپی و خطی آن فقط ۴۷۱۲ جلد کتاب بود؛ اما هم‌اکنون این کتابخانه پانزده میلیون کتاب و نسخه خطی و تصاویر و ... دارد که به واسطه این منبع غنی، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های مطرح جهان شناخته می‌شود. سایت گالیکا، متصل به منبع این کتابخانه است که امکان جستجو در بیش از سه میلیون نسخه و سند از منابع خطی و چاپی این کتابخانه را فراهم می‌کند و ما نیز نسخه خود را از همین سایت تهیه کرده‌ایم. تاریخ کتابت این نسخه به ۱۱۷۶ق برمی‌گردد و شاید بتوان گفت این آخرین نسخه‌ای است که از زبده الإعراب نوشته شده است.

نسخه کتابخانه ملی فرانسه ۱۷۴ صفحه سیزده سطر است که به خطی خوانا نوشته شده است. از آنجا که تصاویر این نسخه به‌صورت سیاه و سفید در سایت کتابخانه منتشر شده، درباره کاغذ آن و رنگ‌هایی که در نگارش استفاده شده است، نمی‌توان اظهار نظری کرد. در چند جای نسخه اثر آب‌خوردگی و پخش جوهر وجود دارد. نسخه جدول‌بندی ندارد، ولی کاتب در نگارش خود، حدود ابتدا و انتهای صفحات را به‌خوبی رعایت کرده است. روی واژگان متن اصلی، خط کشیده شده است. در برخی از صفحات حاشیه‌هایی دیده می‌شود که از نظر محتوایی با حاشیه‌های دیگر نسخ متفاوت است؛ اما امضایی که در پایین حاشیه درج شده، به امضایی که در حاشیه‌های نسخه کتابخانه ملی عنیزه دیده می‌شود، بسیار شبیه است. در توضیحات این نسخه در سایت گالیکا، نام نویسنده کتاب به صورت عبدالله بن محمد بن احمد درج شده است، ولی نام ناسخ ندارد و ناسخ، در پایان نسخه، پس از صلوات بر محمد و آل محمد، تنها سال نگارش را ۱۱۷۶ق درج کرده است. در آخرین صفحه این نسخه نیز، دو خط به زبان عثمانی قدیم نوشته شده است.

۸. تطبیق و مقارنه نسخ

به‌طور کلی می‌توان چهار نسخه موجود از زبده الإعراب را یکسان و همخوان دانست. بزرگ‌ترین وجه افتراق نسخه‌ها در تعلیقاتی است که به نظر می‌رسد نظر کاتب بوده است و لزوماً به مؤلف مربوط نیست. نسخه ملک فیصل بیشترین خطای املائی و افتادگی و کمترین حاشیه را در میان این چهار نسخه دارد. سه نسخه مجلس، عنیزه و فرانسه در مجموع از لحاظ خطا و افتادگی، در یک سطح به شمار می‌آیند. در جدول زیر یک نمونه از خطاهای نگارشی هر نسخه بیان شده است.

جدول ۸-۱. نمونه خطاهای نگارشی هر نسخه		
نام نسخه (نام اختصاری)	واژه یا عبارت خطا	صحیح واژه یا عبارت
ملک فیصل (فی)	زنوبی	ذنوبی
مجلس (مج)	فعل ماضی	فعل ماضی
عنیزه (عن)	أمر حاضر	أمر حاضر
فرانسه (فر)	زراعی	ذراعی (دو بازو)

همچنین گونه ضبط واژگانی مانند «سألنی» و «مسألة» در تمامی نسخ به یک شکل و به صورت «سئلنی» و «مسئلة» آمده است که طبعاً نیاز به تصحیح بر اساس شیوه صحیح نگارش همزه در عربی دارد.

هیچ‌یک از نسخ، حرکت‌گذاری نشده‌اند و تنها نسخه فرانسه به درج تشدید در کلیه کلمات نیازمند به تشدید اهتمام ورزیده است. به جز نسخه مجلس که حدود چهارصفحه افتادگی دارد، افتادگی عبارات نسخه‌ها به چند جمله یا چند خط محدود می‌شود که با تطبیق با یکدیگر قابل حل است.

با تفاسیری که گذشت، بهترین شیوه برای تصحیح زبده الإعراب روش التقاطی - قیاسی است؛ چراکه از یک‌سو، اقدم نسخ به طور یقین قابل تشخیص نیست و مصحح باید ضبط‌های خوب را گلچین کند؛ از سوی دیگر، هریک از نسخ، ضعف‌ها و خطاهایی دارند که نیازمند تصحیح و تغییر متن هستند و لازم است که گاه مصحح با ذوق و سلیقه علمی خود آنها را اصلاح کند.

۹. نتیجه

زبده الإعراب نوشته عبدالله بن محمد بن ولی، اولین شرح معرب کتاب إظهار الأسرار في النحو از علامه محمد برکوی است که در ابتدای قرن دوازدهم هجری نگاشته شده است و تنها میراث برجای مانده از این تألیف، نسخه‌های خطی آن در برترین کتابخانه‌های ایران و جهان است. اختصار و ایجاز در کلام، پرداختن به اعراب کلیه واژگان با بیانی ساده و روان و استفاده از منابع علمی متقن و محکم صرفی و نحوی، از جمله مزایای این تألیف است. هرچند عبدالله بن محمد نویسنده نام‌آشنایی نیست و آثار او نیز بیش از پنج اثر شمارش نشده است، اما از آنجا که کتاب إظهار الأسرار همچنان از متداول‌ترین کتب نحوی و آموزشی در مدارس اسلامی استانبول است، تصحیح زبده الإعراب، کاری است درخور و شایسته تحقیق و می‌توان از این تصحیح به‌عنوان یک کتاب آموزشی و تمرینی برای صرف و نحو کاربردی استفاده کرد. به جهت در دست نبودن نسخه نخست و با توجه به وجود خطاهای بی‌شمار نگارشی در هر نسخه که نیازمند انتخاب بهترین واژه از میان نسخه‌هاست، شیوه پیشنهادی برای تصحیح این نسخه، روش التقاطی - قیاسی است.

پی‌نوشت

۱. در میان مجموعه‌های اهدایی به کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مجموعه‌ای دارای بیش از هزار نسخه خطی بی‌نظیر، عکس‌های تاریخی و اسناد کم‌مانندی است که محمدعلی کریم‌زاده تبریزی در ۱۳۷۷ شمسی به کتابخانه مجلس اهدا کرده است. جلد‌های ۴۰/۱، ۴۰/۲ و ۴۰/۳ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس به مجموعه اهدایی ایشان اختصاص دارد (رنجبر محمدی، ۱۳۹۲: ۳۴-۳۵).

منابع

قرآن كريم

البالي الحلبي الشهير بالغزي (١٤١٩)، نهر الذهب في تاريخ حلب، التصحيح وتحقيق محمود الفاخوري و شوقي شعث، ج ١، الطبعة الثانية، حلب، دار القلم.

البركوي، محمد بن پيرعلي (١٤٣٠)، إظهار الأسرار في النحو، بعناية أنور بن أبي بكر الشيشي الداغستاني، جدة، دارالمنهاج.

حاجي خليفه (كاتب چلبی)، مصطفى بن عبدالله (بی تا)، كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، التصحيح والتحقيق: محمد شرف الدين يالتقايا و رفعت بيلگة الكیسی، بیروت، دار إحياء التراث العربي.

خليفه شوشتری، محمد ابراهيم و رقيه خرمی (١٣٩٦)، «معرفی، تحليل و بررسی نسخه خطی شرح المفصل عزالدین عبدالعزيز كاشی»، ادب عربي، سال نهم، ش ٢، پاییز و زمستان، ٣٧-٥٤.

رنجبر محمدی، پانته آ (١٣٩٢)، «مجموعه اهدایي محمد علی كريم زاده تبریزی به كتابخانه مجلس شورای اسلامی»، نامه بهارستان، دوره جدید، ش ٢٠، پاییز، ٣٤-٣٥.

الزرکلي، خيرالدين (١٩٨٠)، الأعلام، بیروت، دارالعلم للملایین.

سامی، شمس الدين (١٣٠٦ق)، قاموس الأعلام، ج ٢، استانبول، مهران.

_____ (١٣١٤ق)، قاموس الأعلام، ج ٥، استانبول، مهران.

سازمان كتابخانهها، موزهها و مركز اسناد آستان قدس رضوی:

<https://library.razavi.ir/aqlibraries/fa/56202>

طالب پور، دانا و محمد حسن فؤادیان (١٣٩٩)، «بررسی جایگاه نحوی عزالدین كاشی (با تکیه بر كتاب نسخه خطی شرح المفصل)»، ادب عربي، سال دوازدهم، ش ١، بهار، ١-٢١.

عبدالله بن محمد (١١٧٦)، أزهَر الشروح، ش ٢١٠٦٨٩، كتابخانه مجلس شورای اسلامی.

_____ (بی تا الف)، زبدة الإعراب، شماره ٢١٠٦٨٧، كتابخانه مجلس شورای اسلامی.

_____ (بی تا ب)، شرح معرب إظهار الأسرار، بدون شماره، مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية، مكتبة العباس.

_____ (١١٤٩)، زبدة الإعراب، شماره ٩٦، مكتبة عنيزة الوطنية.

_____ (١١٧٦)، زبدة الإعراب. شماره ٤٢٠٦، كتابخانه ملی فرانسه.

_____ (١١٥٠)، مجموع يشتمل على ثلاثة كتب أولها أزهَر الشروح، ش ٤٢٢٤، مكتبة جامعة الرياض، قسم المخطوطات.

قره بلوط، علی الرضا و أحمد طوران قره بلوط (بی تا)، معجم التاريخ التراث الإسلامي في مكتبات العالم، ج ٢ و ٤، قيصري-تركيا، دارالعقبة.

كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شورای اسلامی:

<https://www.ical.ir/ical/fa/Moarrafi>

كحالة، عمر رضا (١٤١٤ق)، معجم المؤلفين، ج ٣ و ٦، بیروت، دار إحياء التراث العربي.

كليئی، محمد بن يعقوب (١٣٦٣)، الأصول من الكافي، به تصحيح و تحقيق محمد آخوندی و علی اكبر غفاری، ج ١، تهران، دار الكتب الإسلامية.

مركز پژوهشها و مطالعات اسلامی ملك فيصل:

<https://www.kfcris.com/ar/about>

معرفی مسجد بن عثیمین، از قدیمی ترین مساجد شهر عنیزه:

<https://www.okaz.com.sa/article/1000789>

نسخ خطی کتابخانه ملی فرانسه:

<https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?version=1.2&operation=searchRetrieve&query=dc.type%20adj%20%22manuscrit%22%20sortby%20indexationdate/sort.descending>

Sources

Holy Quran

- Al-Bali alhalabi, K. (1998), *Nahr al-zahab fi tarikh Halab*. Halab: Dar al-Ghalam, [In Arabic].
- Al-Berkavi, M. (2009), *Izhar al-Asrar fi al-Nahv*, Jeddah: Dar al-Minhaj, [In Arabic].
- Haji Khalifah, M. (-), *Kaṣf az-Zunūn'an asāmī al-kutub wa-al-funūn*, Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi, [In Arabic].
- Khalifeh Shoostari, M.E. and Khorrami, R. (2017), "Introduction, Review and Analysis of the Manuscript "Izz al-Din Abdul Aziz Kāshi's Sharḥ al-Mufassal", *Arabic Literature*, 9(2), 37-54, [In Persian].
- Ranjbar Mohammadi, P. (2013), "Donation set of M. A. Karimzadeh Tabrizi to the Iranian Parliament library", *Payam Baharestan*, 20, 34-35, [In Persian].
- Al- Ziriklī, Kh. (1980), *Al-A lām*, Beirut: dar al-ilm le al-malayin, [In Arabic].
- Sami, Sh. (1889), *Ghamus al- A lām*, Istanbul: Mehran, [In Arabic].
- _____ (1897), *Ghamus al- A lām*, Istanbul: Mehran, [In Arabic].
- Talebpour, D. and Foadian, M.H. (2020), "A Study of the Syntax of Izz al-Din Kashi's Sharḥ al-Mufassal", *Arabic Literature*, 12(1), 1-21, [In Persian].
- Abd allah Ibn Mohammad (1754), *Azhar al-Shoruh*, 210689, Tehran: Iranian Parliament library, [In Arabic].
- Abd allah Ibn Mohammad (-), *Explanation of Ezhar al-Asrar*, Soudi Arabia: Library of King Faisal Center for Research and Islamic Studies, [In Arabic].
- Abd allah Ibn Mohammad (1727), *Zubdah al-I'rab*, 96, Soudi Arabia: Onayzah National Library, [In Arabic].
- Abd allah Ibn Mohammad (-), *Zubdah al-I'rab*, 210687, Tehran: Iranian Parliament library, [In Arabic].
- Abd allah Ibn Mohammad (1754), *Zubdah al-I'rab*, 4206, Paris: French National Library, [In Arabic].
- Abd allah Ibn Mohammad (1728), *A Collection which composed of three books, first of them is Azhar al-Shoruh*, 4224, Riyadh: Riyadh University Library, [In Arabic].
- Al-Kulayni, M. (1985), *Al-Usul min al-Kafi*, Tehran: dar al-kotob al-islamiyah, [In Persian].
- GharaBulut, A.R. and GharaBulut, A.T. (-), *Mu'jam al-Tarikh al-Turath al-Islami fi Maktabat al-Alam*, Turkey: dar al-aghahab, [In Arabic].
- Kahhalah O.R. (1992), *Mu'jam al-Mu'allifin*, Beirut: dar ihya al-turath al-arabi, [In Arabic].